

Sauna taga tiigi ääres...

ehk ühest unustatud laululoojast ja mõnda tema vennastki

Marju Kõivupuu

Võrumaa on rikas poeetide poolest, puudutagu see kõrgstiilis kirjutajaid, nagu näiteks Artur Adsonit, Raimond Kolka või siis rahvaliku stiili harrastajaid. Viimaste trükitud luule pole pälvinud kirjanduskriitikute tähelepanu, kuid nende tekstid on populaarsed rahvasuus. Aastakümned on värsse suu- ning viisipärasemaks lihvinud, laululoojate isikud aga unustusehõlma vajunud. See on autorilaulu rahvalauluks muutumise protsessi - folkloriseerumise - loomulik kulg. Siit kulgeb traditsiooniliselt ilukirjanduse ja rahvaluule piir. Teadaolevalt on esimesel juhul primaarne autori isik, looja - tekst vääristub seeläbi, et selle on kirja pannud näiteks Artur Adson. Teisel juhul läheb kohaliku värsisepa looming rahva hulka, hakates seal elama täiesti iseseisvat, autorist sõltumatut elu.

Autorilaulude folkloriseerumine pole minevikunähtus. Kes ei teaks-tunneks ülipopulaarset reinlenderit «*Tulõ-aga-tulõ, tulõ-aga-tulõ, täämbä mina maka tsiapaha pääl...*» Laulu sõnade autor on Oe külast pärit mitmekülgsete huvidega taluperemees Pulga Jaan. Pulga Jaani isik oli võrufiilide liikumise algaastatel - 1980. aastate lõpus - piisavalt salapärase ja vähemalt Tartus tema olemasolusse ei tahtud hästi uskuda ega usuta alati praegugi. Hea kolleeg Kristi Salve palus siinkirjutajal kindlasti Pulga Jaani endale tutvustada, sest arvas tegu olevat pseudonüümiga. Paar talve tagasi tegi popmuusikas ilma ansambli «Ummamuudu» esituses laul «Kynõtraat», mille sõnade ja viisi autoriks on noor Võrumaa poeet Jan Rahman. «*Ütlä mullõ uma telehvoni nummõr*» oli mu kirjakeelseile tuttavaile arusaadav, kuid mis on *prunts*, ses asjus nõuti küll selgitust. Olgu siinkohal öeldud, et kõnealune on kehakate, seelik Lõuna-Eesti murrakutes. Sellises tähenduses esineb sõna juba Wiedemanni sõnaraamatus (Wiedemann 1973: 879) ning *prunts* on ilmselt tuletatud lätikeelsest värvisõnast *bru_ns*. Lätikeelne *brunchi* märkis 17. saj teisel poolel ja 18. saj küll eelkõige alusseelikut, hiljem sõna tähendusväli teisesenes (Vaba 1997: 168-169). Tänapäev prugivad *mehkad* ehk Mõniste kandi elanikud seda sõna nii naiste alumise kui ka pealmise (villase) seeliku tähenduses. Niipalju siis *pruntsist* ja «Kynõtraadi» laulust.

Jan Rahmanile on nüüdseks lisandunud Urvaste mees Contra (Margus Konnula), rääkimata paljudest teistest rohkem- või vähemtuntud andekatest külakroonikate ja valitsevat korda kritiseerivate laulude septsajatest.

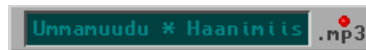

Julgen siinkohal väita, et Kagu-Eesti autorilauludest on kogu eesti rahva hulgas siiani populaarsemad «Haanja miis», mida on jätkuvalt kergelt nivelleerunud võru keeli lauldud (eriti imponeerivalt esitasid seda 1970-ndatel vennad Urbid ja Peeter Tooma), «Sauna taga tiigi ääres» ja «Setokõsõ sõitsõva».

«Haanja mehe», võrupäraselt küll «Haani mihe» ja originaalis hoopiski «Kasaritsa mehe», kes «*vei katskõrd päiväl / lubjakivve Võrolõ*», autoriks on meie jaoks vähemtuntud Ukraina poliitik ja kultuuritegelane **Jaan Rääpo** (11.04.

1880 Kasaritsa vald, Räpo küla Võrumaal - 14.04.1958 Ukraina), kes kirjutas selle laulu Võru linnakooli õpilasena 1897. aastal, kui Tiganiku pood oli tõepoolest Võrus olemas. Räppo olustikuline värssjutustus vaesest Kasaritsa mehest on palju pikem kui 14-realine tudengilaul. Selle origi-naali säilitatakse Võru Koduloomuuseumis Rääpo käsikirjalises värsvihikus, kus ta kannab pealkirja «Kurb laul». Rääpo abikaasa Anfissa Hromõhh tõlkis ukraina keelde «Kalevipoja» (Kruus 1995).

Samasuguse folkloriseerumisprotsessi on läbi teinud kõigi poolt armastatud ja rahvasuus erinevatel viisidel lauldud «Sauna taga tiigi ääres», mille autoriks on **Hermann Julius Schmalz**, kes sündis 6.04. (vana kalendri järgi 25.03.) 1870 Röpina kihelkonnas Kõnnu külas Maltsa talus Võru- ja Setumaa piiril.

H. J. Schmalzi värvikast omanäolisest isikust teatakse tänapäeval tema kodukandiski suhteliselt vähe. 1989. aastal ilmus sarjas «Siin- ja sealpool maanteed» Jaan Kappo koostatud Põlva rajooni tutvustus, kust saame teada, et *Röpina kalmistu peasissekäigu lähedal on Herman-Julius Schmalzi (1870-1945) haud. Kõnnu külast pärit luuletaja on esimesi setu leelo ja rahvamuusika populariseerijaid. [-] Võhandu ööbikuks kutsutud Schmalz on loonud rahvalikud laulud «Setukõsõ sõitsõva» ja «Sauna taga tiigi ääres»* (Kappo 1989: 104). Kodu-uuriija Helve Sreiberg kirjutab artiklis «Mööda kodukandi radu»: *on andmeid, et ta on loonud laulu «Setokõsõ sõitseva...», see aga pole vist õige. Vastuväiteid pole aga leidnud see, et «Sauna taga tiigi ääres...» on Schmalzi loodud* (Sreiberg 1998: 64). Põlvamaa kodu-uuriija Janhard Kaldoja «Röpina areng tema inimeste kaudu» tutvustab laululoojat järgmiselt: *Herman Julius Schmalz (1870-1945) - kirja ja muusikamees, omamoodi veidrik ja õnnetu inimene. Juhatas eelmisel sajandil Setu koori, millega esines Tartus ja mujalgi. (Laul «Sauna taga tiigi ääres»; poem «Tõganitsa Hõodo»jt)* (Kaldoja 1998: 82).

Sreibergi ja Kaldoja kultuuriloolised lühiülevaated leiduvad kaunilt kujundatud raamatus «Minevikumälestusi. Põlvamaa kodulookogumik» (Põlva 1998).

H. J. Schmalzist on kirjutanud veel Jaan Vahtra ning Friedebert Tuglas, folklorist Udo Kolk, kirjandusteadlane Silvia Nagelmaa, kodu-uuriija Kalju Lukk, etnograaf Igor Tõnurist.

Siinse kirjatöö eelkäijaks on 1997. aasta augustis IX Kaika Suveülikoolis Röpina kihelkonnas Vilustes peetud ettekanne H. J. Schmalzist. Eelnevalt olime Pikäkannus Rõuge kihelkonnas traditsioonilise üliõpilaste välitööde lõpetamise puhuks dramatiseerinud H. J. Schmalzi «Sauna taga tiigi ääres» - esimese Kagu-Eesti tragikoomilise muusikali.

Kes oli markantne isiksus **Hermann Julius Schmalz**, millega ta tegeles ning millisena on jäänud oma kaasaegsete mällu?

Hermann Juliuse isa Jakob oli pärit Võrumaalt Peravallast, ema Marie Matisen Paisust. Schmalzi emale ja isale on erinevad uurijad omistanud saksa päritolu. S. Nagelmaa väitel on Jakob Schmalz saksa päritolu taluperemees (Nagelmaa 1995: 516), U. Kolk arvab ema Marie olevat saksa soost (Kolk 1970).

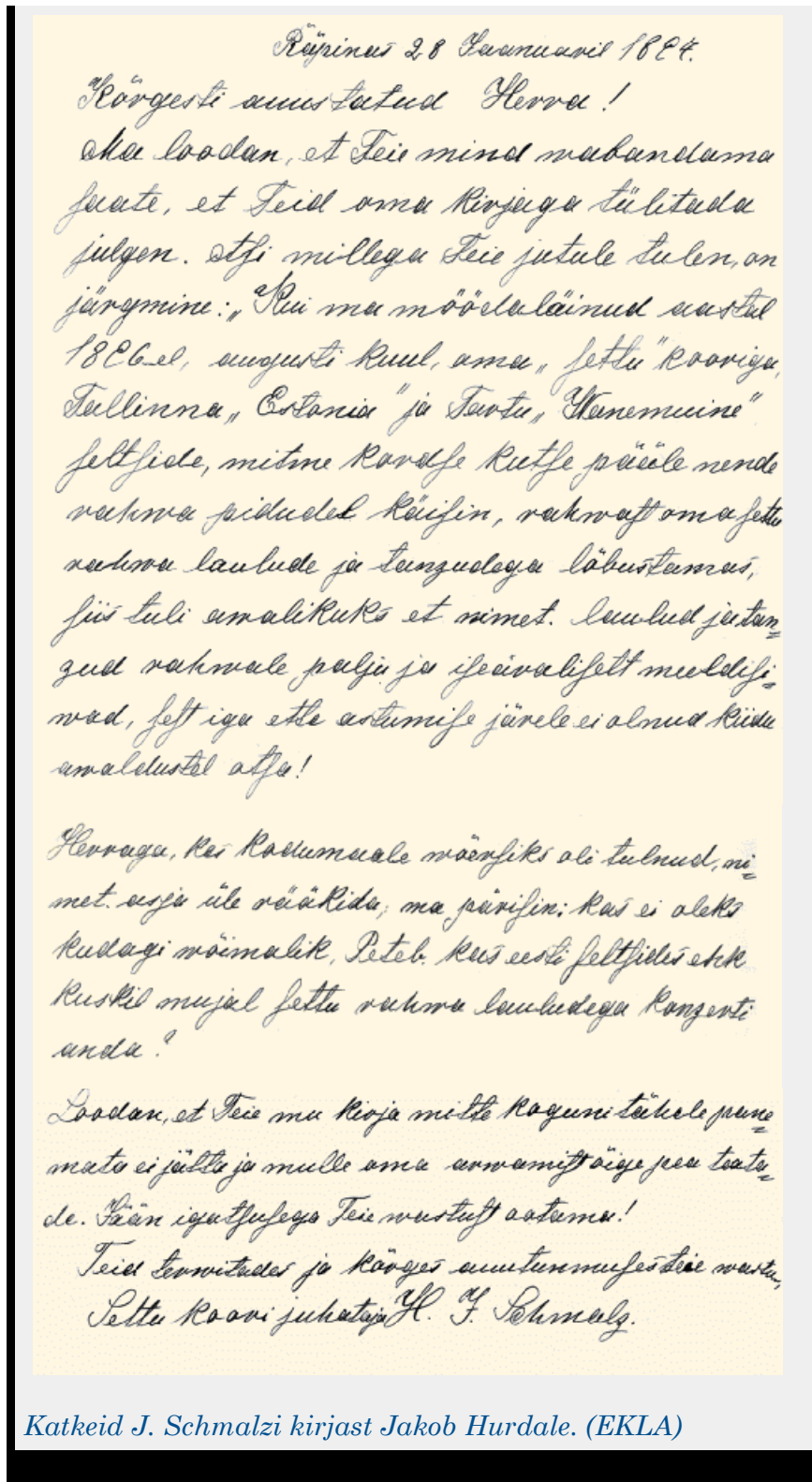
Tuginedes Friedrich Zupsmani mälestustele 1966. aastast (käsikiri Eesti Kultuuri-loomilises Arhiivis, Fond 169 M 149:23), kolis Hermann ema Marie Karksi-Nuiast, kus tema teinepool Jakob kõrtsmiku ametit pidas, Räpina valda Kõnnu külla. Ilmselt sündis pere viimane laps, Hermann Julius juba Kõnnu külas, kus teda olla lihtsalt Malzi Härmaks kutsutud. Nende kodu asunud mäe peal. All koplis tiigi ääres olnud laste meelispaik, kus Hermann vanema venna Arthuriga mängida armastanud. Isa tahtnud viia poisse enda juurde Karksi ja kooli panna, kuid ema Marie seisnud sellele plaanile vastu. Kui isa hakanud ära sõitma, põgenenud poisid rukkisse pakku. Isa hüüdnud vihaselt üle kogu küla: «Kõnnu mehed, hoidke, Malzi emand kasvatab hobusevargaid!»

Luuletaja enda sõnutsi polevat ta päevagi koolis käinud, vaid saanud kooliharidust (sealhulgas saksa keelt) ema käest, koduõpetaja toel ning iseõppimise teel.

Noorukina õppis ta mängima viiulit, klaverit, kitarri ja mitmeid rahvapille, samuti noodikirja tundma (Kolk 1970).

Friedrich Zupsman väidab Hermann siiski Tartu reaalkoolis õppinud olevat, kuna vanem vend Arthur maal talu pidas. Tartus elanud ta kahekorruselise maja teisel korrusel. Kord puhkenud kõrvalmajas tulekahju ja kui Hermann ärganud, olnud tema tuba heledat valgust täis. Üleelatud traagiline seik mõjutanud noormehe vaimset tervist niivõrd, et ta pidi kooli pooleli jätma ning psüühilist tasakaalu ei saanud ta kogu elu jooksul päriselt tagasi. Emakoju Kõnnu külla naasnuna huvitus noor Schmalz peaasjalikult luulekunstist ja muusikast.

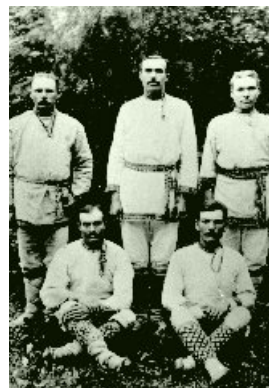
Tema esimene trükitöö oli noodikogu viiulipaladest «Mitmesugused uued tantsu-tükid» (Tartu 1893), kus teiste hulgas leidub ka ilmselt rahvaehtne setu «Kasatski» (Kolk 1970; Tõnurist 1996: 61). Pärast ema surma 1896. aastal asus Schmalz elama Tartusse. Koos Jakob Puksovi ja teistega asutas ta 1879. aastal viieliikmelise setu meeskoori (Sreiberg 1998: 64), mida rahvamuusika ajaloos tuntakse Tooste Mängu- ja Lauluseltsi koorina Räpina kihelkonnast (Tõnurist 1996: 58; Tõnurist 1998: 476). Setu rahvarõivastes esineti Tartus «Vanemuise» ja Tallinnas «Estonia» peoõhtuil. Kavas olid laul, tants ja pillimäng. Ka üks tuntumaid Räpina pulmapillimehi, viulidaja Peeter Ruusaar (Pilli Rein), lõi kaasa koori esinemistel, *kus eriti vana setu kombe muusika Reinu ettekandele jäeti* (Tõnurist 1996: 58). Esinemised olla kulgenud menukalt. 1897 pöördub Schmalz kirjaga Jakob Hurda poole, paludes abi setu meeskoori esinemiseks Peterburis.

Schmalzi koori esinemist Väike-Ulila mõisas 23. juulil 1900. aastal reklaamiti nii:

1. Setu laulud muinasaja rahvuslisel kokkukõlal, kokkumängimine rahva-
mänguriistadega,
2. Vanad eesti rahvalaulud, viiulisoolo jne» (Tõnurist 1996: 58).

1900. aasta «Oleviku» 31. numbris ilmus sõnum: *Pühap. 23. juulil andsivad mõned Setu riides jurjevlased H. J. Schmalzi juhatusel Veike-Ulila mõisas naljaka setude kontserdi.*

Setu koorist tõusis Schmalzile ainult tüli. Kui Schmalz selgitas, et pooled koori liikmed on räpinlased, siis Räpina mees pseudonüümi **-n-** all pidas ajakirjanduses vajalikuks täpsustada, et *Räpina pole mitte Setumaa, Räpinas pole ühtegi Setukoori, ei kõnelda seal setu keelt ega kanta seturahva riideid. Kui mõni räpinlane on jurjevlaste või mustlastega kampa löönud ja säärast seltskonda Setukooriks nimetab, siis ärgu sidugu ta end Räpina nimega, vaid võtku oma koorile mis nimi tahes.* («Uus Aeg» 1899, nr 37).

Identiteediprobleemid olid aktuaalsed juba tollal: setu(kene) on kagueestlase - ja mitte ainult! - jaoks negatiivse värvinguga sõna.

Schmalzi juhendatud setu koori - kaasaja mõistes folklooriansambli - esinemisi sajandi vahetusel veel omaks ei võetud. Tollane stereotüüpne kujutus setust võrdus suuresti kirjaoskamatu räbalakaupmehest potisetuga, kes külast külla ja talust tallu rännates närude vastu savikausse ja savist *piilupartsõ* vahetas. Naabruses elavate võrukete nõökav suhtumine setudesse väljendub näiteks pilalaulus «Setu velle palvõ» (algusvärsiga *Mu mõti linnas sinnaq, süä nakas' nərbüümä...*) või ütlemises, et *ega egä Piusa setu olõ-i kagueestlane*. Kahtlemata osutus suhtlemisel barjäärriks ka setude keelemurre, millest põhjaeestlane tänapäevalgi vaevaliselt aru saab. Arhailist setu pärimuskultuuri on õpetatud väärtustama Eesti Vabariigi aegadest, varasematest nimetagem soome rahvamuusika uurijat Armas Otto Väisaneni.

Naaskem Hermann Julius Schmalzi kultuurialase tegevuse juurde.

Lisaks Jaan Vahtrale, kelle Schmalz värbas oma truppi seetõttu, et Vahtra oskas setu keelt, lõi seal kaasa ka näiteks Augusta Luhaäär, hilisem «Estonia» ooperisolist. Jaan Vahtra kirjutab oma mälestustes Schmalzist ja ühistest kontsertreisidest 1906. aasta suvel Helme maile sedasi:

Ühel päeval Rootslasega linnas kõndides juhtusime kokku mehega, keda Rootslane tundis ja minulegi tutvustas: Hermann Juulius Schmalz! Jaa nüüd tuli minulgi meelde, et olin temaga kohtunud ükskord varem Räpinas. See oli nimelt sügisel 1899, kui olime Jaan Bundberg-Aineloga Räpina

Põllumeeste Seltsi näitusel, mida toimiti toleaeegse Räpina kõrtsi ja postijaama avara õue peal.

Sagides rahvahulgas ringi, ütles mulle tookord Jaan: «Vaata, vaata, see mustade vurrudega mees on Hermann Schmalz!»

Minust natuke eemal seisis inimhulgas Jaani poolt näidatud mees mustade teravate vurrudega, välimuselt intelligentne, vahest üle kolmekümne vana. /-/

Kui käisin Räpina kihelkonnakoolis, siis liikus seal poiste käes väike hallide kaantega raamatuke ringi, mis kandis pealkirja: «Ööpik Võhandu kaldal ehk Üürikese aja laululind - Luuletanud Hermann Juulius Schmalz. Trükitud Tartus, Hermann trükikojas 1896.»

See oli väike luuletuskogu ja ma olin seda lugenud nii palju kordi, et teadsin suurema osa peast.

Enamikult looduslaulud, armulaulud, motiive lapsepõlve mälestustest, olid need luuletused oma lüürilise tooni ja lihtsa väljendusega kuidagi väga kaasakiskuvad ja jäid ruttu meelde.

Kuna Jaan Bundberg mulle Schmalz'ist õige tihti oli jutustanud ühte-teist, siis teadsin ma ju koolipoisina, et Schmalz on otse Rápina mees, pärit Kõnnu külast, avaldab luuletusi «Postimehes», on viulikunstnik ja midagi muud veel. Ka näitas Jaan mulle kihelkonnakoolis mingit noodiraamatut, kus olid sees viulipalad ühe ja kahe viiuli jaoks ja milliste palade autoriks oli jällegi Hermann Juulius Schmalz /-/ (Vahtra 1935: 189-101).

Jaan Vahtra kavatses 1899. aasta sügissuvel anda välja Rápina ja Põlva kandi luuletajate ja kirjanike albumi, et aga kirjastamise detailplaanid olid täpsemalt välja töötamata, ütles Schmalz kaastööst ära ja noorusaja kauniks unistuseks kirjandusalbumi koostamine jäigi. Uuesti kohtus Vahtra Schmalziga Tartus.

Ja nüüd?

Kõndisime Raatuse tänaval, ajasime üheskoos juttu. Järgmisel päeval läksin ma Schmalz'i üles otsima. Ta elas Kivi tän. 25 väikeses õuepeelses majas, imepisikeses ärklitoas. (See maja hävis II maailmasõja käigus. - M. K.).

«See on kena, et te tulite,» algas Schmalz. «Vaadake, minul on kavas mitmel pool maal toime panna kontserdi- ja näitemänguõhtuid. Kõik tegelased on mul muidu olemas ja programm tore, aga puudub tegelane, kes oskaks hästi setu murrakut. Nimelt on kavas setukeelseid deklamatsioone ja ka näitemäng on eht setu keeli. Ma ise esinen mitmes kontsertpalal ja ka näitemängus mängin peaosa, ei jaks ega ole sünnis ühtejärge ette astuda. Kas teie ei tahaks minu kontsert- ja näitetrupis kaasa mängida? /-/

Harjutasime iga päev Schmalz'i pool laule ja näitemängu. Mäletan, et segakvarteti ettekandes olid säärased kummalised laulud nagu: «Setokõsõ sõidiva» ja «Tuup viina tuudi, tuudi».

Olgu siin täheldatud, et esimene laul on puhtalt Hermann Juulius Schmalz'i looming, nii sõnad kui ka viis. Teine laul on nähtavasti vana Võrumaa rahvalaul, mille sõnu on seadnud, parandanud ja täiendanud Schmalz (Vahtra 1935: 193-196).

Schmalzi algupärane tekst viimatinimetatud laulul on Jaan Vahtra sõnutsi järgmine:

*Tuup viina tuudi, tuudi,-
Klaas õlut kallatii-i,
Seda mina jõie rõõmuga, rõõmuga,
Panni nahka naarugaa-a!
Lätsi kodo lauluga, lauluga,*

*Mütse maija müräga-a!
Nakas nainõ nurrama, nurrama,
Ma jälh' vasta hürrämä-ä.
Ai müra sai päävä minekus,
minekus,-
Ai tõra sai päävä tõsengus,
tõsengus.
(Vahtra 1935: 204)*

Schmalzi näidendi «Äiataat tõrdus» sisuks oli koomiline lugu setu poisi naisevõtust ja kaasavara norimisest. Kontsert toimus Murikatsi talus, mille omanik härra Kubbu oli õppinud usuteadust, kuid siis pastoriameti peale käega löönud ja uhke talu pidajaks hakanud.

Murikatsi talu vanaperemees olla Helme pastoriga tülli läinud, endale oma kiriku ehitanud ja poja pastoriks koolitanud, öeldes «käigu nad kõik tagaotsa, nii Helme pastor kui mõisnikud». Vanaperemees surnud enne ära, kui poeg sai kirikus jutlustama hakata. Kas seal kunagi jutlustatud oligi, igatahes olla kirikus heameelega lubatud korraldada pidusid ja kontserte.

Schmalzi trupil olnud menu. Hästi võetud vastu naljalaulud, Augusta Luhaääre esinemised, Schmalzi meisterlikud viulipalad (Wieniawsky, Brahmsi mustlastantsud). Siis toonud Schmalz lavale suure mitmerealise lõõtspilli, millel ta esitanud mitmeid ooperipalu, sealhulgas näiteks katkendeid «Corneville'i kelladest» (Vahtra 1935: 196-199).

Kuulsin esimest korda elus, et lõõtspillil sääraseid asju võidakse mängida, ja veendusin seal, et see halvaks peetud külapill - harmoonika - võib kunstniku käes otse imet teha (Vahtra 1935: 199).

Siinkohal oleks paslik meenutada, et lõõtspilli, sellesse rahvasuus põrguorelik, kura-dipilliks või jõrgapilliks hüütud instrumenti, mis kodunes Eestis 19. sajandi lõpul, ei suhtunud algul kuigi hästi, sest ta tõrjus tantsumuusikas kandle ja viiuli tagaplaanile. Haruldased polnud avalikud arvamusedki, kus väideti, et lõõts hävitab lõplikult ilusa ja algupärase eesti rahvamuusika.

Helme kontserdil esitas Vahtra ise ühe naljaka loo oma setu juttude kogust ning deklameeris Hurda «Setukeste lauludest» «Jeesuse sõitu» ning «Tooma laulu». Rehe all etendati ka näitemängu, mille sisuks oli koomiline lugu setu poisi naisevõtust ja kaasavara norimisest.

Ainult paar-kolm gümnaasiumi vormimütsidega koolipoissi protesteerinud vile toel: «Minge simmanile!», «Minge Setumaale!» Siiski ilmus «Postimehes» mahategev arvustus, kus esinemist nimetati palaganiks ja noomiti lõõtsa kasutamise pärast kontserdilaval. Vahtra kaasategemisel peeti pidu ka Krüüdneris, kus esinejad said hea vastuvõtu osaliseks (Vahtra 1935: 199-205).

Pärast eelkirjeldatud kontsertreise Helmesse ja Krüüdnerisse 1906. aasta suvel katkesid Jaan Vahtral Schmalziga tihedamad kontaktid, kuid tema mälestustest selgub, *et pillitundide andmiselt läheb Schmalz üle ilmade kuulutaja ameti peale ning 1924. aastal nähakse Tartus jalutavat meest, kes kannab rinnas ilmatu palju «aumärke», mis on lihtsalt plekist, papist või muust väljapaistvast materjalist. See on Schmalz, kes peab end Poola kuningaks...* (Vahtra 1935: 203).

Oma memuaarid Hermann Julius Schmalzist lõpetab Jaan Vahtra sõnadega:

Ta katsus end muusikast elatada, elas suures viletsuses, oli boheemlane ja vagabund, geniaalne ja trotsiv. Aga ta ei osanud või ei suutnud oma geniust välja arendada. Sünnilt sakslane, saanud saksa hariduse, oli ta ometi jäänud eestlaste hulka kõigi oma huvide ja tööga, teenides viletsaid kopikaid õilsa kunsti

abil, mida aga tol ajal hinnati «haritlaste» hulgas eitavalt, mahategevvalt. Et sakslane olla, selleks oli ta liiga «mats», et eestlane olla, selleks oli ta eesti «intelligentidele» liiga diletant. Ta elas kogu oma eluaja vaese rahva hulgas, õpetas neile muusikat minimaalse tasu eest, mängis, kirjutas väikesi laule ja muusikapalasi, mida laulis ja mängis agulirahvas, kuni tuli ta üle suur hämarus...[---]

On vist täiesti hukkunud Schmalz'i väikeste helitööde käsikirjad ja suurem hulk rahvalauluviise, mida ta üles kirjutas ja ümber komponeeris. Mitmed neist on meie päevil saanud kõikjal lauldavaks rahvalauludeks ning mõnigi agar helilooja on võtnud ja teinud neid omakorda ümber, lugedes Schmalzi loomingut rahvalauluks, mida õigus on võtta...

Tervitusi sulle, sa vaene õnnetu bard! Minus elab rida helgeid mälestusi meie ühistest kontsertreisidest» (Vahtra 1935: 203-205).

Hermann Julius Schmalzi viimaste eluaastate kirjeldamiseks tsiteerin jälle Friedrich Zupsmani mäletusi, mis on üles kirjutatud Heli Noorkõivu poolt 1966. aastal ja talletatud Kultuuriloolises Arhiivis:

Ümbruskonna rahvaga sai ta väga hästi läbi, sest ta oli äärmiselt heatahtlik. Ta armastas isegi niisuguseid väikseid loomi nagu: ämblikud, konnad ja mardikad, ta ei sallinud, kui keegi neid piinas või haiget tegi.

Ta oli pikakasvuline. Kandis kinnise kaelusega kuube ja pikki pükse. Kuub tuletas meelde sõjaväelase sinelit. Püstkrae oli väljaõmmeldud nagu seda olid omal ajal tsaari kaardiväelastel. Rind oli alati täis igasuguseid aumärke, suurema jao oli ta saanud neid oma vennalt Arthurilt, kes oli tsaari kaardiväes teeninud. Iga medali või aumärgi kohta oli tal vastav omatehtud dokument. Küll neid oli Saksa ja Prantsuse valitsuselt ning igalt poolt üle maailma. Peas kandis ta aasta läbi võrdlemisi korralikku kaabut. Palitut ei pannud ta kunagi teiste inimeste moodi selga, vaid viskas selle lihtsalt õlgadele. Üldiselt tema riietus oli puhas, katkised kohad korralikult kinni nõelatud.

Mingisuguseid andeid ta vastu ei võtnud, ainult tasuna muusikatundide või mängimise eest. Kutse lõunasöögile või kaasapandud võileiva - need võttis küll vastu. Süües tarvitas Hermann alati nuga ja kahvlit nagu viiskas inimene kunagi.

Algul, kui võõras temaga rääkima hakkas, ei saanud arugi, et ta ei ole normaalse mõistuse juures. Hiljem, kui ta ennast ülistama hakkas, selgus tõde. Tal oli kombeks ennast igasugusesse kõrgesse seisusse tõsta. Nimetas ennast ilmatargaks, kuningate kuningaks, rüütliks, jumala asemikuks jne jne.

Kuna tal oli nii kõrge tiitel, uskus ta surmkindlalt, et oma viiulimänguga on võimalik põllumeestele vihma välja mängida või siis jälle vastupidi. Ta ei hoolitsenud üksi eesti rahva eest, vaid kogu maailma rahvastele tahtis ta head, sest ta oli ju maailma valitseja, mõttetark ja Balti riikide ainuvalitseja.

Sageli rehkendas ta rahaks ümber, kui palju ta kogu maailmale kasu toob, kui ta oma viiulimänguga tellib vihma või hoiab ära põua läbi tekitatud kahju. Olgu muuseas öeldud, et ta teatud määral ikka tundis, millal vihmasadu lakkas või

jälle sadama võis hakata, siis nendele tähelepanekutele vastavalt ta seadiski oma mängu.

Mis ma veel tema kohta võin öelda, et külma see mees küll ei kartnud. Iialgi ei maganud ta toas, sest ta kartis, et toast võib öösel tuli lahti pääseda. Harilikult magas ta küünis või saunas.

Kord talvel oli -20 külma ja Hermann magas minu saunas. Hommikul, õige vara, tahtsin teda vaatama minna, kartsin, et nüüd on ta ära külmunud. Vaevalt olin saanud ennast riidesse, kui Hermann tuligi tuppa, ise valjusti hõisates: »Ma olen kõige õnnelikum inimene maa peal!» Minu imestustel polnud piiri.

Tavaliselt magas ta oma ustavate sõprade pool, harva ka kodus, sest vennanaine Johanna ei sallinud teda. Võõras kohas ta ei ööbinud, sest ta kartis ka vaenlasi. Inimestega, kes püüdsid teda pilgata, ta ei rääkinud. Neile keeras ta põlgavalt selja, sest ta pidas neid alaväärtuslikeks ja häbituteks.

Esimese maailmasõja eel viis vend Arthur Hermann Juliuse kodutallu kui vaimselt haige inimese. Seal ta paigal ei püsinud, vaid elas mitmel pool Räpinas - Kanajala palvemajas, siis Jakob Noorhani pool, uuesti Kanajala palvelas ja lõpuks viimased poolkümme eluaastat Adeele Harulaane poolt ära ostetud Paul Punneku sepatares.

Hermann Julius Schmalz suri Kanajala lähedale väikesse sepikotta 75-aastaselt 16. novembril 1945 (Zupsman 1966; Lukk 1985). Ta maeti Ristipalu surnuaiale, samasse kohta, mida ta on kirjeldanud oma luuletuses «Armsam paik», nagu mäletab F. Zupsman, kes ka ise Schmalzi viimasel teekonnal saatis.

Kirjandusse tuli Schmalz järelromantilises laadis luuletuskoguga «Ööpik Võhandu kaldalt ehk Üürikese aja laululind» (1894), mis sisaldab 33 luuletust. Suuremat menu saavutas ta siiski setuaineliste naljalaulude ja lugudega. Tähelepanu pälvis rahvalik värssjutustus «Töganitsa Höödö naise võtmise ja tare palamise lugu» (1899; 2. täiend tr 1915), mis koosnes 75-st neljarealisest salmist, oli varustatud sõnastiku ja hääldamisõpetusega. Töganitsa küla pole Räpinast kaugel, rahvapärimuse järgi olla kõnesolev Höödö seal tõepoolest elanud ja surnud I maailmasõjas (Kolk 1970). Lisaks eelnimetatutele nägid trükivalgust veel «Nalja Laulik» (Tartu 1901; 2. täiend tr 1905), «3 Paasafte liidär, in alp Eestnis-Deitse praache. 3 naljakat laulu, pool Eesti-Saksakeelses murdes» (Tartu 1912) ja «Armukevade hääled» (Tartu 1914). Trükkis ilmunud laulikud ei hõlma siiski kogu Schmalzi luuleloomingut. Lisaks on Schmalzi sulest pärit ka rida setuainelisi jutukesti, mida ta avaldas odavate rahvaraamatutena, nagu «Alatare Hippo Peterbuura reis ja imelik unõnägo inne toda» (Tartu 1901; 2. tr 1902), «Miä tõmokraat tähendäs?» (Tartu 1906), «3 Setu nalja-juttu» (Tartu 1912) jt (Nagelmaa 1995: 516).

Setu juttudes avaldub Schmalzi 19/20. sajandi vahetuse kagu-eestlase keele ning kultuurikonteksti ideaalilähedane tundmine. Jutukestes ei puudu oma moraaliivagi. U. Kolgi sõnutsi on Schmalz *olnud vähenõudliku setu rahvakirjanduse pioneeriks, ehtsaks setu kirjanikuks, kelle jäljed setu omapära kujutamisel rahvalikus repertuaaris on tänini tuntavad ja mõnes osas ületamatukski jäänud* (Kolk 1970). Schmalzi *ehtsaks setu kirjanikuks* tituleerida on siinkirjutaja arvates siiski liialdus. Ta pole ju nn etniline setu. Kasvades ning elades Võru- ja Setumaa piiril, paelus teda aga setude omanäoline ning atraktiivne rahvakultuur suuresti enam kui varjatud ja vaoshoitud võrukete oma.

Schmalzi setuainelises jutus «Alatare Hippo Peterbuura reis...» (Tartu 1901) oli poisike läinud *kiigaloogalõ* - eesti keeles siis viiulipoognale - naabri mära sabast valgeid jõhve kaksama. Mära löi takka üles, purustas *tsura* ninaluu ja löi kaks hammast suust. Hippo ise arvas asjast nii: *Olüs ta nõna kõgõ tävvega maaha lõönü, sõs ei olõs tuu valu mitte nii suur olnu, a' tuu puul, miä külge oll' jäänü, tuu tegi põrgu vallu*. Peterburi tarkade tohtrite manu oma välimust kohendama ja *vahitse nõna* perra Hippo end minema säädis, kuid Tartu linnast ta kaugemale ei jõudnudki. Õllepoe topsisõber osutus lihtlabaseks vargapoisiks ja Hippo jäi rahakopikata.

Jutt «Miä tõmokraat tähendäs?» (1906) käsitles 1905. aasta sündmusi. Kikkamäe Jahhim oli kuulnud, et rahvale tahetavat maad anda ning sellega tegelevat demokraadid. Kui ta Pihkva kardavoilt uuris, mida säherdune võõras sõna tähendab, pani kardavoi mehele rusika nina alla: *Vot sulle tõmokraat!* Kui Jahhim sügisel potikoormaga Pärnumaale jõudis, oli kohtumaja ümber palju rahvast ning jutt käis demokraatidest. Keegi hüüdis «Saad 30!» Arvates, et siin jagatakse hingemaad, hüüdis Jahhim, et temagi tahab 30, ja sai karistussalgalt 30 vitsahoopi. *Jah, ega ta vitsa-nuhtlus küll hüä ei olõ, a' ega inemine ilm timätä ilmah targast ka ei saa*, ei jäänud Jahhimil muud üle kui ohata (vt ka Kolk 1970).

Ka «3 Setu nalja-juttu» (1912) ja «Kae määräne hüä õnn» (1913) sobisid Kagu-Eesti lihtlugeja lauale suurepäraselt, sest kajastasid rahvalikus keeles külainimeste hingelähedasi probleeme. Juturaamatute loetavust tõstsid ka naljalisad «Setu nalja-tilgad» ning setu rahvalaulude noodistatud seaded.

Vaieldamatult oli Schmalz esimesi mehi, kes setu pärimuskultuuri populaarses vormis laiema lugejaskonna ette tõi. Setu mehe väärtust ja jõukust sümboliseerisid Schmalzi lauludes maja, *hüä hopõn*, tõld või saan, kell (*praat kunagi ilm kellätä / no majast vällägi es lää*), topelt taldade ja kõrgete kontsadega saapad ning tore, 20 hõberubla eest ostetud lõõtsapill. Setu noorikut võrdles Schmalz nukuga, kullerkupuga, *tsirgusilmäga*, pätsiga, kes kosjatulnud *tsuralõ* kandis lauale siirupit ja mett. Ei saa mööda traditsioonilistest setu toitudest: *kohopiimä piirako, pörkna-piirako, lat'ka*; laual keeb *zäimastin zoll ja zoll* jne. Korralik kaasavara sisaldas *kümme puu täüt mehidseid*, täkk-varssa, kahte lehma ja viitsada rubla raha. Kas tahtis Schmalz sellega rõhutada, et kõik setud polegi vaesed ja armetud kaltsukorjajad? Kas võrdsustas aineiline rikkus setu naabruses elavate *tsuhkna*'tega ja andis võimalust isegi pisikeseks üleolekuks?

Oma loomingus kasutas Schmalz paralleelselt nii kirja- kui setu keelt. Nelikvärsi riimid kõlasid rahvapäraselt lihtsalt ja puhtalt: häbi-läbi; vette-ette; rahvas-vahvas; pagõsi-tugõsi; võid-nõid jne. Ka lauludes ei puudu tarkuseterad: viin, suits ja naised ei tee mehele head («Pääsukese Peeter»; «Tõganitsa Hõödõ naise võtmise ja tarõ palamise lugu»), tülitsemisest ei tõuse tulu («Vaenulikud vennad»; «Setokõsõ sõitsõva»). U. Kolk on Schmalzi ladusad stiilis vemmälvärssse võrrelnud Muhu köstri Freundlich'i septsus-tega (Kolk 1970).

Oma värssides pilkab Schmalz muuhulgas kadakasakslust. Selle suuna üks ilmeka-maid näiteid U. Kolgi arvates on «Saksastatud neiü»:

*Ööret alle liibes löite,
Noor ja vana; kroos und klein!
Welhes äpardus miir öite
Juhtus, - waar das niht jemein?*

Öite morjen tahtsin minna,
Döitses aart patseerima,-
Aga vaevalt jõudsin sinna
Suure-turu uulitsa... (Kolk
1970)

Schmalzi kirjutatud «Tiigi ääres» on avaldatud 1901. aastal «Nalja laulikus» ja koosneb algupäraselt 11 nelikvärsist:

*Sauna taga tiigi ääres
mängib Miku Manniga
Püüavad sääl konnapoegi
ühe poti tükiga.*

*Miku ütleb: «Kuule Manni,
Näe sääl ujub üks suur konn!
See vist selle veikse konna
Mõni sugulane on?»*

*Manni aga targal näol
Lausub vastu Mikule
«Ei ta ole sugulane,
Võimalik ei ole see!»*

*Miku ütleb: »Aga Manni,
kust sa seda teada võid?
Ega sina ju ei ole
Mitte mõni tark või nõid.»*

*«Olgu pääle,» kostab Manni,
«Siiski aga tean ma!»
«Kust sa tead,» küsib Miku.
«Manni, ütle mulle ka!»*

*«Näe nüüd sellel suurel konnal,
on sääl neli jalga all.
Aga vaata, sellel veiksel
Ainult saba taga tal.»*

*«Oi sa oled rumal Manni,
Sellest küll ei tunne sa!
Kui see see suur konn oli veike,
oli ka ilm jaluta.»*

*«Ja tal oli saba taga,
Nagu nüüd sel veikesel.
Kuid see kaob viimaks ära,
Kõigil suurtel konnadel.»*

*«Aga kuidas see siis nõnda?
Ma ju olen veike ka.
Siiski käed ja jalad minul,
Aga olen sabata.»*

*«Veike, ütled sina, Manni,
Mõtle aga ometi
Sada korda sellest suurest
Konnast suurem oledki.»*

*«Aga mõtle seda, kui veel
Alles tiigis olid sa -
Oli sul ka saba taga
Ja ei olnud jalgu ka.»*

Sootuks lühemal kujul ja määratlusega *eesti rahvaviis* on kõnealune «Sauna taga tiigi ääres» trükitud muuhulgas vastsemasse kaasaegsesse koolilaulikusse. Laulukest «Sauna taga tiigi ääres.» on avaldatud ka rohkesti erinevates seltskonna- ja üliõpilaslaulikutes.

SAUNA TAGA TIIGI ÄÄRES

Hoogsalt

Eesti rahvaviis

Sau-na ta-ga tii-gi ää-res män-gis Mi-ku Man-ni -
ga, püüd-sid väik - seid kon-na-poe - gi
lõh-ki-löö-dud pan-ni - ga, jah, pan-ni-ga. ga.

2. "Kuule, Manni," ütles Miku,
"Eks see ole kena konn?
Ta vist selle suure konna
väike sugulane on?"
3. "Rumal Miku," vastas Manni,
"Ei see ole päris konn -

suurel konnal neli jalga,
sellel ainult saba on."
4. Sellest tõusis suurem tüli
väiksel Mikul Manniga.
Selles tülis süüdi oli
konnakene sabaga.

R. Kangro Helisev Maailm. Muusika õpik V-VI kl.

Üldlauldava «Sauna taga, tiigi ääres» rahvaliku variandi järgi saab Miku abiga selgeks, et suurel konnal on arvukalt sugulasi - muist sabaga, muist sabata. Tähelepanuväärne on püügriistade moderniseerumine: kui algvariandis püüavad Miku ja Manni konnapoegi *ühe poti tükiga*, siis tänased Miku ja Manni juba *lõhkilöödud panniga*. Ka loo moraal on aja jooksul teisenenud: originaalvariandis teeb Miku Mannile selgeks, kuidas väikestest sabaga konnakullestest saavad kunagi suured, neljal jalal ringi kalpsavad konnad. Ning kui Manni Miku seletust hästi uskuda ei taha, väidab Miku, et ka Manni on kunagi tiigis ujunud - sabaga ja ilm' jaluta. Vägisi tekib tahtmine spekuloida mõttega: kas Kõnnu küla lapsed «toodigi tiigist» või püüab Schmalz vemmälvärssi vormis ja eluslooduse näitel seletada (lastele) imepärasest sünnifenomeni, inimeseks saamise keerulist bioloogilist teed?

Eesti algupärase komöödiafilmis «Noor pensionär» lõbutsevad pulmalised samuti «Sauna taga...» laulukese saatel korteris voortantsu karates, vahesalmina lauldakse rahva hulgas samuti üldtuntud nelikvärssi

*Mu kodu kaugel maha jäi-jäi-jäi
ja väike neiu kurvaks sai-sai-sai
(ja) kui tema kuulis, et lä(h)en ära kaugele
ei tea kas tulen tagasi või sinna jään,*

mida teistegi uuemate rahvalulude vahesalmina on kasutatud.

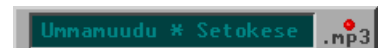

Üldtuntud viisi kõrval on populaarset «Sauna taga tiigi ääres» lauldud ka viisil «Mööda mägiteid ja orge viis diviisi sõjatee...», mida nõukogude-aegsed koolilapsed kindlasti hästi mäletavad.

Rahvalauluna on suhteliselt populaarne ka Schmalzi «Setukõsõq sõitsiva Võõpsust potikuurmaga», mille tekst on aja jooksul püsinud suhteliselt autentsena, sellisena, nagu Schmalz ta omal ajal kirjutas:

<i>Setokõsõ sõitsivä Võõbsult potõkuurmaga. Vuhh! Setokõsõ noorõ mu velle</i>	<i>Petra naksi pallõma Ivvot hallõ häälega. Vuhh! Setokõsõ...</i>
<i>Looga kõrsti kotsil na tii pääl tüllü pöörsevä Vuhh! Setokõsõ.....</i>	<i>Lepimi är hüvägä, läämi ruuna kaema. Vuhh! Setokõsõ...</i>
<i>Ivvo naksi roosaga Petrat takah ajama. Vuhh! Setokõsõ...</i>	<i>Seno oll ruuna mädädnü, kuurma kraavi vidänü. Vuhh! Setokõsõ...</i>
<i>Petra parsil' pagõsi, jala' saina tugõsi. Vuhh! Setokõsõ...</i>	<i>Ruun oll kraavin selülü, jalakõsõ tillulõ. Vuhh! Setokõsõ...</i>
<i>Petra parsilt patsahti nii et maa all matsahti. Vuhh! Setokõsõ...</i>	<i>Võõbsu linna tsurasõ itsitivä pääleki. Vuhh! Setokõsõ...</i>
	<i>Paras, paras, tsäh, tsäh, tsäh kia käsk minnä kablõma. Vuhh! Setokõsõ...</i>

Kaasaegsesse helikeelde on selle laulu töödeldud popmuusikat viljelev Võrumaa- päritolu ansambel «Ummamuudu».

Väga võimalik, et Schmalzile kuulub ka «(Ma) Lätsi läbi Sergä külä», mida tänapäeval Setumaal - ja mitte ainult - rohkesti lauldakse. Selle laulu üks salm: *Ku ma Höklat mudsahti / Sõs lausu no õs sõnnagi* - leidub muuhulgas «Tõganitsa Höödõ's» (vt ka Kolk 1970).

«Nalja lauliku» (1901) laulust «Patraja» on lauldavana rahvasuhu jäänud üks salm (vt ka U. Kolk 1970), mida tuntakse praegugi rahvamuusikalembestes seltskondades ja lauldakse reinlenderi-viisil vahesalmina:

*Kui aknast välja vaatsin ma,
kõik taevas oli lilla.
Üks Setu valge ruunaga -
kord sõitis üle silla.*

Siinkirjutaja Kagu-Eesti välitööde-praktikale tuginedes näivad olevat populaarsemad ja enamlevinumad kõnealuse värsi kaks teisendit:

*Ma vaat'sin aknast välja,
kõik taevas oli lilla.
Üts setu vana ruunaga
lät(k)s üle Kivisilla*

või

*Ma vaat'sin aknast välja,
kõik taevas oli lilla.
Üts setu noore neiuga
lät(k)s üle Kivisilla.*

Üldiselt näib ilma tekstoloogilist analüüsi tegemata, et vemmälvärssse sepitsedes on Schmalz kasutanud palju setu ja eesti uuemale laulutraditsioonile iseloomulikke siirdvärssse (*Ta kulla velle kullõlgõ/ Ku ma no teele kõnõlõ; Ku virsta säidse viroti'/ Ni Mikidämäel olligi.// Sääl sootska poolõ kääni ma/ No sisse nagu kopaga/* (Töganitsa Höödö); *Pääsukese Peeter oli virk ja ni vahvas/ Seda juba teadis vist Jaamaküla rahvas./ Oh sina Peeter, kuidas sa ei tea/ Kuidas sinu õnn võib õitseda pea* (Pääsukese Peeter). Tundub üsna tõenäoline, et tegemist on kahepoolse suhtega: Schmalz on värssse, väljendeid ning stereotüüpseid kõnekujundeid laenanud rahvasuust ja rahvas omakorda aja jooksul Schmalzilt tagasi.

Schmalzi vanema venna **Arthur Gottfriedi** (ca 1865-1949) kohta puuduvad täpsed eluloolised andmed. Üht-teist tema elukäigust selgus, nagu tähelepanelik lugeja ehk märkas, Fr. Zupsmani mälestustest. Marika Looduse koostatud referaadist «Vennad Schmalzid» saame tema kohta teada järgmist. Arthur Gottfriedi kirjanduslik tegevus erilist tähelepanu ei pälvinud ega pääsenud ka trükki. Kõnnu küla rahvas aga mäletas veel käesoleva sajandi keskpaigani tema külakroonikaid, näiteks «Kõnnumeeste joogi-laulu», kus Kõnnu kõrtsmikele, seitsmele vennale, heideti ette nende liigset rahalem-bust ning soovitati mammona ahnitsemise asemel võtta tublid naised ja muretseda järeltulijad.

Kõnnumeeste joogilaul

*Kui sa tahad võtta hunni
Karga läbi Kalsa Brunni*

*Kus oli mõisa peretuba
Sääl nüüd viinamüügiks luba*

*Sinna julgelt sisse astu
Jaan sul lahkelt tuleb vastu*

*Oled sõber, kui sul raha
Ja sa selle jood siin maha*

*Brunnol mängib raha rolli
Sõprus see teeb sulle kolli*

*Kui on maha joodud raha
Siis su sõprust ta ei taha*

*Nolkenid ja Peedo Värdid
Need olid Brunno ohvrimärgid*

*Varanduse müüsid maha
Brunno taskusse läks raha*

*Brunnosid oli seitse venda
Igaüks nad kiitsid enda*

*Meil on kõigil palju raha
Paremat me küll ei taha*

*Minu meelest on nad vaesed
Sest neil kõigil puud'vad naised*

*Poodis on neil õlut-napsi
Aga toas ei ole lapsi*

*Kes neil rõõmsalt vastu tõttaks
Papil käed ümber kaela võtaks*

*Viska metsa viin ja õlu
Säe sisse abielu*

*Siis sa näed veel väikseid Brunne
See on hoopis teine tunne.*

1940-ndaail aastail kirjutas Arthur Gottfried laulu sellest, kuidas popsid Kõnnu külas n-ö kulakute maid jagasid, sealhulgas ka Schmalzidele kuuluvat maad tükeldasid. Kuna kibestunud Arthur Schmalzil teisiti kätte maksta polnud võimalik, siis kasutas vana head järeleproovitud võtet ning pani punavõimuga kaasajooksjad «laulu sisse»:

Kõnnu küla lugu

*Kuulge Eesti rahva sugu
Kuidas Kõnnus oli lugu*

*Kui seal Schmalzi talu jaeti
Popsid (Zirk) siis peremeheks säeti*

*Jagajaks oli Joosep Aarna
Kõndis uhkelt nagu kaarna*

*Võttis pudelist kuraasi
Vaatas läbi prilliklaasi*

*Et ta ruttu tuleks siia
Puid ei laseks ära viia*

*Nõnda siis ka oli lugu
Zirk siis peagi metsa tuli*

*Puud ta seljas kokku kandis
Ühte hunnikusse pandis*

*Malts (Schmalz) aga hankis veo
luba
Vedas puid ja küttis tuba*

<i>Kuhu kupits tuleb panda Kes on mees, kel maad võib anda</i>	<i>Ja kui tulid munapähid Oli Schmalzi tuba tühi</i>
<i>Niisiis metsa möötma minti Välja-Liisa vedas linti</i>	<i>Zirk siis sinna sisse tuli Õnnelik see üle oli</i>
<i>Kujutas seal kuivand kiiska Schmalzi metsast tal es piisa</i>	<i>Vana grammofoni logu Üürgas nagu armund kägu</i>
<i>Liisa tahtis kirstulaudu Omal Maltsi metsa kaudu</i>	<i>Esmalt joodi Puskar-Antsu Pärast keerutati tantsu</i>
<i>Loti Kandsaart saada tahtis Maltsi männipuid ta vahtis</i>	<i>Küideti siis kommunisti sügiseks on hooned püsti</i>
<i>Mõtles: palgid kodu vean Omal küüni üles sean</i>	<i>Zirk ei tunnud sellest häbi Kolme talu viljast läbi</i>
<i>Malts see oma metsa lõikas Liisa rahvast appi hõikas</i>	<i>Omal Õige Tee ta tegi Sest teda kaitses punavägi</i>
<i>Tulge võtke käest tal sae Muidu teeb ta siia rae</i>	<i>Zirk ja Liisa, Maido Loti Pisteti kui põrsad kotti,</i>
<i>Väimees peab Mooste laata Talle tuleb sõna saata</i>	<i>Koti suugi pandi kinni Et nad ei saaks Schmalzi pinni.</i>

M. Looduse andmetel on 1987. aastast Schmalzide kodutalu Kõnnus tühi. Küll aga oskasid ümberkaudsed elanikud veel 1980-ndate lõpul mõningaid vendade laule laulda ning mäletasid neist üht-teist kõnelda.

Mida öelda kokkuvõtteks? Kes siis ikkagi oli Hermann Julius Schmalz? Kas ainult külähullust «ilmameister», nagu ta ennast ise olla nimetanud, kes kohalikele talumeestele põua ajal viiulit mängides Taevaisalt vihma palus ja aumärkidest vaimustus? Schmalzi isiksuse lahkamine vemmälvärsside sepitsejana läbi vaimuhaiguse prisma (vt ka Tuglas 1964) jääks ilmsesti küllaltki ühekülgsesks.

Udo Kolgi hinnangul on Schmalzi näol tegemist ühe esimese ilmekama setu kirjamehega, kes selle maanurga karakterseid jooni meie rahvaraamatukogusse toob, sellega üldpilti eesti talupoegadest täiendab ja kelle sarnaseid kirjandusloos pole kuigi palju: J. Vahtra, K. Rumor, P. Voolaine, P. Haavaoks (Kolk 1970). Ka see määratlus pole päris korrektne, sest polnud ju H. J. Schmalz (nagu muide ka Jaan Vahtra ja Karl Ast-Rumor) ise setu, vaid üks esimesi eestlasi, kes naabruses elades setu folkloorist vaimustununa püüdis seda nii oma loomingus jäljendada kui ka eestlastele tutvustada.

Kuid oma setu kooriga ehk täpsemalt Tooste Mängu- ja Lauluseltsi kooriga oli ta vaieldamatult ka üks esimesi folklooriansambli loojaid ja ellukutsujaid mitte ainult Kagu-

vaid kogu Eestis ning seega selles valdkonnas oma ajast tublisti ees. 19/20. sajandi vahetuse külapillimuusikale ja -muusikutele oli iseloomulik üha süvenev sotsiaalne liigendumine. Ühelt poolt esitati nn autentset, rahvalähedast muusikat, teisalt kooli- ja orkestrimuusikat, viimast toetas ja edendas seltsiliikumine. Paljudes talurahva seast võrsunud orkestri- ja seltsitegelaste kodudes suhtuti rahvamuusikasse lausa põlgavalt (Tõnurist 1996: 58). Sellise hoiaku illustreerimiseks sobib tsitaat 1932. aastal väljaantud koguteosest «Valgamaa», kus kirjutatakse Karula kihelkonna hariduselu puudutavas alapeatükis, et *samuti ei ole seltsielu suutnud veel kõrvaldada simmanite pidamist* (Valgamaa 1932: 366). Ometi leidis ka selliseid seltse, kus side rahvamuusikaga oli väga tihe (Tõnurist 1996: 58).

Kahjuks Schmalzi Kagu-Eesti pärimuse tutvustamine populaarses rahvapärases stiilis ei sobitunud valutult tollasesse aega ja kultuurikonteksti. Tema tegevust võib teatud mõõndustega võrrelda Eestis 1970-ndatel alguse saanud autentse folklooriliikumisega. Kasutas Schmalzki oma setu kooris külapäritolu rahvapillimängijaid, populariseeris kodunurga rahvariiete kandmist ja omakandi keelemurret, püüdes seda võimalikult häälduspäraselt kirja panna (nt helilise s-hääliku märkimine z tähega). Samuti püüdis Schmalz ise rahvapillidel koolimuusikat mängides tõestada rahvapillide (viiuli, lõõtsa) mitmekülgseid kasutusvõimalusi. Kuid tema setu koori tegevusest ei puudunud ka rahvusromantismile iseloomulikud tunnused: deklameeriti regivärsse Hurda kogudest, esitati rahvalikke (autori)laule, etendati rahvalikus stiilis näitemänge jne.

Mehele, kelle elutööks oli rahvakultuuris peituvate väärtuste populariseerimine ning kes oma eluajal jäi ametlikust tunnustusest ilma, pole ka pärast tema surma erilist tähelepanu osaks langenud. Küllap ei osanud Hermann Julius Schmalz oma eluajal sellest unistadagi, et tema seipsetud värsid võiksid aja möödudes jõuda rahvalauluks määratletuna koolilaulikutesse, nii nagu seda ilmselt ei osanud ette näha Jaan Rääpogi, kui ta vaesest Kasaritsa mehest luuletas.

PS Läinud kevadsuvel kõnelesin oma rahvalauluõpetaja Udo Kolgiga Schmalzi laulu-pärandist. Pidime sügisel kokku saama, et veelkord sel teemal vestelda ning üht-teist täpsustada. Plaanisin Udo Kolki lindistadagi... , kuid kahjuks läks nii, nagu on öeldud ühes vanas Võrumaa regilaulus:

*Jummal tiid Jumalakõne,
Mari tiid madalakõnõ,
kos mi tõi tōsōl kõrral,
tōni tōsōl ajastajal,
kua meist liinah,
kua meist liivah,
kua havvah,
kua alalõ...*

Käsikirjad

- Kolk, U. *Sauna taga, tiigi ääres* (100 aastat setu kirjamehe H. J. Schmalzi sünnist). 26. IV 1970. Käsikiri Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Fond 292, Edasi M 13:24.
- Konsap, V. 1970. *Räpina kultuurielu aastatel 1800-1940*. Käsikiri Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis. EMO 12, Mapp 3.
- Loodus, M. 1987. *Vennad Schmalzid*. Referaat eesti rahvaluule eksamikis M. Kõivupuule. ERA.

Zupsman, F. 1966. *Mälestuskilde Herman Julius Schmalzist*. Üles kirjutas Heli Noorkõiv. Käsikiri Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Fond 169, M 149:23.

Kirjandus

- Kaldoja, J. 1998. Rápina areng tema inimeste kaudu. *Minevikumälestusi*. Põlva kodulookogumik. Põlva.
- Kangro, R. 1994. *Helisev maailm*. Muusikaõpik V-VI kl. Tallinn.
- Kappo, J. 1989. *Põlva rajoon. Siin- ja sealpool maanteed*. Tallinn.
- Kruus, O. Kuidas sünnivad rahvalikud laulud. Jaan Ráppo «Haanja miis». *Postimees*, 4.02.1995.
- Kolk, U. 1970. Sauna taga, tiigi ääres. *Edasi*, 26.04.1970.
- Lukk, K. 1970. Võhandu Ööbik. *Koit*, 6.04.1970.
- Lukk, K. 1985. Mälestusi Jaan Vahtrast. *Koit*, 7.02.1985.
- Nagelmaa, S. 1995. Schmalz, Hermann Julius. *Eesti kirjarahva leksikon*. Tallinn.
- Schmalz, H. J. 1904. *Ööpik Võhandu kaldalt*. Jurjev.
- Sreiberg, H. 1998. Mõõda kodukandi radu. *Minevikumälestusi*. Põlvamaa kodulookogumik. Põlva.
- Tuglas, Fr. 1964. Loomistusk. *Keel ja Kirjandus*, nr. 5.
- Tõnurist, I. 1996. Külamuusikud sajandivahetusel. *Pillid ja pillimäng eesti külaelus*. Tallinn.
- Tõnurist, I. 1998. Muusika ja tants. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn.
- Vaba, L. 1997. *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn-Tampere.
- Vahtra, J. 1935. Hermann Juulius Schmalz'iga kontsertreisul. *Minu noorusmaalt*. II. Tartu.
- Valgamaa 1932. *Koguteos «Valgamaa»*. Tartu.
- Wiedemann, F. J. 1993. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn.

Kaika IX Suveülikoolis Vilustes 8.08.1997. peetud ettekande eestistatud, parandatud ja täiendatud variant.

Tartu-Pikákannu-Viluste-Tartu.
Mai 1997 - september 1998.

Helinäited

Sauna taga tiigi ääres (01-04)

[Näide 01](#). EÜE Vara rühm (616 kb). Tallinna ja Tartu üliõpilased.

RKM MgnII 4180(23) - A. Urbel (1985)

[Näide 02](#). Lembit Seina (280 kb).

RKM MgnII 4210(61) < Nissi khk, Varbola - U. Oras, M. Janneste, A. Urbel <Lembit Seina (1990)

[Näide 03](#). Miina Iisberg (400 kb).

RKM MgnII 4383(28) < Krasnojarski krai, Ülem- Suetuki k - A. Tuisk, K. Peebo <Miina Iisberg. (1992)

[Näide 04.](#) **Emmaste kapell** (1.7 RKM M1 33(6) < Emmaste khk, Hiiumaa - I. Mb).
Rüütel, M. Jallai <Emmaste kapell (1979)

Ansambel Ummamuudu (05-06)

[Näide 05.](#) *Haanimiis* (1.17 Mb).

[Näide 06.](#) *Setokese* (1.12 Mb).
